

Vývoj měst

K pochopení a vysvětlení prostorové struktury města nestačí pouze výzkum a popis daných struktur – k jejich pochopení je nutné uvažovat ve společenském a historickém kontextu, identifikovat hlavní společenské, politické či ekonomické procesy, které vytvářejí pozadí vývoje města.

Jinými slovy – určité společenské uspořádání vytváří určité uspořádání/strukturaci městského prostoru. Polský geograf Jalowiecki navrhnul 4 základní faktory určující vytváření městského prostoru (funkčního, fyzického či sociálního):

1. omezení daná přírodním prostředím;
2. dosažená technická/technologická úroveň;
3. podmínky rozložení moci (v aspektu ekonomickém jde o podmínky výroby, v aspektu politickém o vládu, v aspektu ideologickém o ideologii dominujících tříd či skupin obyvatel);
4. hodnotový a kulturní systém vytvářející model světa daného společenství.

Základním aktivním prvkem vytváření jakékoli městské struktury jsou aktéři – nositelé určitých procesů. Každý prostor je tak průnikem působení různých skupin, vrstev či tříd. Každá forma městského prostoru se kryje se zájmy a ideologií skupiny aktérů, kteří ji vytvořili a jejichž potřebám slouží.

První 2 faktory jsou faktory univerzálními, třetí je faktorem historicky proměnlivým – každá historická perioda má určité aktéry nesoucí politickou či ekonomickou moc nebo ideologii. Co se týče faktoru čtvrtého, Jalowiecki rozeznává 4 období/fáze: 1. pre-industriální, 2. konkurujícího kapitálu, 3. monopolistického kapitalismu, 4. socialistickou. Každá fáze má určitou skupinu dominujících aktérů – například v prostředí socialistických měst lze jako hlavní aktéry přeměny městského prostředí označit politické instituce zatímco v prostředí měst kapitalistické jsou to firmy a tržní subjekty (v této souvislosti je možné vymezit i určité přechodné formy – např. v současné geografii města velice aktuální koncept tzv. postsocialistického města).

Velice hrubě lze rozdělit dějiny měst do 3 úseků:

1. Tzv. předzemědělská společnost, která končí neolitickou revolucí (1. městská revoluce) kolem 5. tisíciletí př. n. l. – na Blízkém a Středním Východě vznikají první městská sídla;
2. Období tradičních společností končící průmyslovou revolucí (2. městská revoluce) v 18. století (etapa pre-industriálního města);
3. Období průmyslového (kapitalistického) města (etapa industriálního města).

Někteří autoři ovšem hovoří v souvislosti s rozvojem informačních a telekomunikačních technologií i o tzv. 3. městské revoluci (etapa post-industriálního města).

Naproti tomu Vance preferuje spíše označení pre-kapitalistické a kapitalistické město, které lépe vystihují rozdílnou organizaci pracovních vztahů a související land-use ve feudálním a kapitalistickém městě.

Identifikace jednotlivých etap je ovšem v řadě ohledů sporná/zjednodušující. Je pravdou, že zásadní změny v produkci a ekonomických vztazích často přinesly velice rychlé a dramatické dopady do utváření městské struktury. Na druhou stranu je nutné vnímat vývoj měst jako kontinuální proces (spíše evoluční nežli revoluční), navíc značně různorodý a modifikovaný celou řadou faktorů.

Pre-industriální město

nejstarší města

Počátky městských civilizací lze do poměrně širokého časového období mezi 3500 BC až 1000 AD. Mezi nejranější (od 3500 BC) patřila města v dolní Mezopotámii (např. Ur či Babylon) a také města vzniklá v nilské deltě. Mezi další ohniska vzniku městských civilizací lze zařadit např. údolí Indu (civilizace Harapa – 2500 BC), oblast Žluté řeky v Číně či vybrané oblasti střední Ameriky (jižní Mexiko/Yucatan, Guatemala, Belize – 200 BC, Mayové – 300 AD).

Jako zjevný katalyzátor vývoje prvních měst bývá nejčastěji uváděn technologický pokrok v zemědělství, často spojovaný se vznikem zavlažovacích systémů (tzv. hydraulická teorie). Růst starověkých měst je tedy dle tzv. teorií přebytku více či méně přímým důsledkem zemědělské nadvýroby. Klíčovým faktorem je zde vedle příhodných přírodních podmínek i organizace společnosti umožňující distribuci přebytků. Někteří autoři proto spekulují o první roli měst jako míst pro tržní výměnu těchto přebytků.

Childe uvádí 5 primárních charakteristik ranných městských civilizací:

1. velikost a hustotu měst – zvýšení počtu organizované populace znamenalo širší úroveň společenské integrace;
2. specializace pracovní síly – institucionalizace specializace mezi pracujícím obyvatelstvem;
3. koncentrace přebytků – existence společenských nástrojů pro uchovávání a správu zemědělských přebytků;
4. třídě strukturovaná společnost – existence privilegovaných společenských tříd;
5. státní organizace – nová organizace státu založená více na příslušnosti k místu/bydlišti, nežli na příslušnosti k rodu/příbuzenské příslušnosti.

Jakékoli organizované zemědělství a tržní směna (ať už zemědělských produktů či méně dostupných komodit – v případě Mezopotámie např. stavebních materiálů) byly spojeny s existencí specializovaných skupin obyvatelstva a to i v řídicích/administrativních úrovních. Neexistuje přitom názorová jednota, zda-li intenzivní tržní směna dala vzniknout těmto specializovaným třídám či zda trh byl teprve výsledkem nahromadění určité kritického množství zemědělsky neaktivního obyvatelstva (vojáků, církevních hodnostářů, úředníků, apod.).

Poměrně silnými důvody pro vznik měst však mohly rovněž důvody obranné (města jako opevněná místa umožňující efektivnější ochranu obyvatelstva před vnějším nebezpečím nežli v případě rozptýleného venkovského osídlení), dále pak důvody náboženské a politické (města jako centra náboženské a politické kontroly).

středověké (evropské) město

Kolem roku 800 BC to byly města Athény, Sparta, které představovaly jádra evropské městské civilizace. První vlna rozvoje měst odtud zasáhla v období 750 BC oblasti pobřeží Jónského moře, Sicílii a Jižní Itálii (Syrakusy, Neapol), druhá vlna pak dosáhla pobřeží Černého moře. Další výraznější rozvoj potom souvisel s římskou expanzí (200 – 100 BC).

Kolem 10. století našeho letopočtu se vývojová dynamika přenesla rovněž do západní Evropy a ve 13. století již lze identifikovat dvě městská jádra:

- A. mediteránně-jadranské (sem patřila i města v muslimské části Iberského poloostrova – Granada, Sevilla, Cordoba);
- B. severoevropské-pobaltské (sem patřila také hansovní města včetně Gdaňsku a Rigy).

Až do 14. století docházelo k relativně stálému rozvoji měst (poměřováno dnešními měřítky šlo ovšem o města menší střední velikosti – jedno z největších měst, Florencie, dosahovala cca 90 -120 000 osob, Benátky cca 110 000, Janov 100 000). 14. a 15. století znamenalo zpomalení, způsobené mj. i rozsáhlými epidemie moru.

Hohenberg popisuje typický zrod středověkého evropského města jako postupné koncentrování osídlení kolem fortifikovaných (opevněných) jader, jakými mohly být např. sídla šlechty či kláštery, resp. pozůstatky římských měst. Ekonomicky tato „proto-města“ závisela na svém nejbližším okolí, oproti kterému disponovala přece jen vyšším podílem specializovaných skupin obyvatel, většinou řemeslníků. Zároveň sloužila jako dějiště místních periodických trhů. Zejména marxistická historiografie upřednostňuje vydělovací aspekt řemeslné výroby, kdy města chápe jako výsledek první dělby práce mezi zemědělstvím a řemesly.

Druhým odlišným modelem vývoje měst byla sídla vytvářející se podél tras dálkového obchodu. Řada autorů ovšem chápe řemesla a obchod jako navzájem neoddelitelné aktivity.

V rámci navazujícího tzv. ranně-moderního období vymezuje Jan De Vries mezi roky 1500 – 1850 tři zřetelné fáze:

- A. od 1500 do 1650 – pomalý růst měst, vybraná města se stávala silnými středisky centralizovaných států;
- B. od 1650 do 1750 – ostřejší diferenciaci měst podle velikosti, významnou roli ztratila města Středomoří a těžiště evropského urbánního systému se definitivně přesunulo do severozápadní Evropy;
- C. od 1750 – do 1850 – rozvoj tzv. protoindustrializace (první manufaktury), zrychlená koncentrace obyvatelstva i do měst středních a malých.

Zatímco první fáze znamenala postupné vymanění se měst z krize 14. a 15. století, druhá fáze počínající 16., 17. stoletím byla charakteristická složitějším vývojem, který lze popsat v následujících znacích:

- růst měst severozápadní Evropy (Antverpy, Londýn, Amsterdam) na úkor měst Evropy jižní (Janov, Benátky, Florencie);
- růst hlavních měst/administrativních center daných teritorií (Madrid, Lisabon, Petrohrad, Londýn, Paříž), stejně jako důležitých přístavů a posádkových měst (např. Cadiz, Neapol, Glasgow);
- stagnace malých měst v kontrastu k růstu velkých metropolí

Podíl městského obyvatelstva v tzv. období tradičních společností byl nízký – kolem 6 % (s výjimkami jako byla např. Anglie – cca 18 % v roce 1750 či Nizozemí – cca. 21 % už v roce 1550). Samotné středověké město přitom rozhodujícím způsobem záviselo na přílivu migrantů. Migrace nebyla motivována pouze příležitostmi, které město nabízelo – u velké části migrantů hrály roli především bezpečnostní důvody.

Vývoj měst ve středověkém českém prostoru

Už koncem 9. století vykazovala některá hradiště na Velké Moravě (např. Mikulčice, či Staré Město u Uhreského Hradiště) charakter městských sídel, tj. plnila vojenské a administrativní funkce, koncentrovala se zde specializovaná řemesla, šlo o střediska trhů a uzly dálkové dopravy, a navíc populační velikost (až několik tisíc obyvatel). Tato centra však neměla jakýkoli městský status zaručující specifické postavení jejich obyvatel. Podobně na tom byla rovněž hradecká centra raného přemyslovského státu (např. Praha, Litoměřice, Žatec, Hradec Králové, Olomouc, Brno, Chrudim).

Typ „právního“ města k nám byl přinesen iniciativou panovníků či feudální vrchnosti v průběhu 13. století a to v souvislosti s německou kolonizací. Vlna zřizování měst byla poměrně rychlá a koncem 13. století již byla síť větších měst v českých zemích relativně stabilizovaná. Šlo o města zčásti postavená na zelené louce, zčásti navazující na hradecká centra či vzniklá povýšením trhových vsí. Specifickou roli v osídlení pak hrála malá města (městečka, městyse) vznikající aktivitami církevní a šlechtické vrchnosti i v průběhu 14., 15. či 16. století – tato sídla hrála roli poměrně homogenně rozmístěných tržních center. Německé obyvatelstvo bylo zdrojem řady technologických inovací řemeslné výroby, přesto byla ekonomická produkce českých měst orientována takřka výhradně na místní trhy, bez rozsáhlejšího exportu (výjimkami pak byla těžba nerostných surovin – např. Kutná Hora).

Podle odhadů se počet královských měst na území Čech a Moravy (bez Slezska) pohyboval v roce 1400 okolo 50, nekrálovských okolo 480, s celkovou populací okolo 330000 obyvatel (populace českých zemí činila cca 3 mil. osob). České země nepatřily ve středověku mezi nejvíce urbanizované oblasti Evropy (13 %; zejména při srovnání se severní Itálií či Nizozemím), nicméně nijak se neodlišovaly od situace platné např. v sousedních německých zemích. Srovnatelné s Evropou byla ovšem hustotou městského osídlení (dáno hustou sítí menších měst).

Stejně jako Evropa, i české země byly zejména v pol. 15. století postiženy demografickým poklesem v důsledku moru, válečných událostí a souvisejícího poklesu ekonomické výkonnosti. 16. století je pak dobou další vlny zakládání především vrchnostenských městských center, která sloužila mj. jako střediska ekonomického oživení feudálních panství.

Opět v souladu s evropskými trendy vzrostla v 16. – 18. století populačně i česká města, narostl rovněž jejich počet. Zejména zakládání nových důlních center a související příliv osadníků ze Saska byly významnými faktory (sev. Čechy), další města pak vznikala povyšováním osad nižšího typu. Populační vývoj byl zřetelný i u měst s rozvíjející se exportní výrobou (soukenictví – Jihlava, města východních Čech, Jindřichův Hradec, Olomouc). Růstové trendy byly ovšem v řadě případů zbrzděny třicetiletou válkou a souvisejícími epidemiemi. To je i jedna z příčin, že růst měst v českých zemích byl stále znatelně pomalejší nežli v případě západní Evropy. Z ekonomické krize se rychleji vzpamatovávala především města poddanská (ne královská), z nichž některá (v případě pokrokovější šlechty) lze již v 17. století označit za města proto-industriální (střediska organizace převážně textilní výroby v rámci širšího venkovského zázemí města).

Středověké město jako specifická právní instituce se často vyznačovala takovými prvky jako byly městský mír (relativní uzavřenost vůči často chaotickému a nebezpečnému vnějšmu prostředí), městská svoboda, městské právo (zaručující dodržování určitých právních norem v rámci hradeb města) a městské společenství (město vystupovalo jako určitá právnícká osoba s vlastní organizací života, privilegii i závazky). Tyto prvky městské autonomie však nelze přeceňovat a uplatňovat na všechna tehdejší evropská města. Města nebyla „antifeudálními“ ostrůvky svobod, byla součástí feudálních systémů, které tvořily společenský rámec pro jejich existenci. Na druhou stranu vrchnost především ze zájmů ekonomických městské svobody tolerovala.

Sjobergův model pre-industriálního města

Sjoberg ve své knize *The Preindustrial City* představil obecný prostorový model předprůmyslového města, ve kterém docházelo k poměrně jasnému oddělování jednotlivých tříd obyvatelstva. Dle Sjobergova modelu bylo možné rozlišit tři základní třídy obyvatelstva:

1. elitu (její moc byla většinou odvozována od neekonomických, mimoměstských zdrojů – šlechta, duchovní);
2. nižší třídu;
3. skupiny stojící na okraji společnosti (outcasts),

jejichž sociální hranice byly jasně stanovené a formálně kodifikované. Společenská vertikální hierarchie měla své jasné vyjádření v prostoru města. Elity se zřetelně vydělovaly od ostatních společenských tříd, obvykle do fyzicky ohraničeného centra města. Toto centrum bylo současně symbolem moci – jak politické, tak náboženské (hrad, zámek, kostel) a drželo si tak nejvyšší společenský statut.

Prostor mimo centrum byl členěn na profesním principu či etnickém principu. Profesní struktura města byla výrazem vztahů mezi výrobcí a prodejci jednotlivých komodit, resp. cechovní organizace výroby. Bylo samozřejmé, že řemeslníci se svými rodinami obývali stejná místa, ve kterých i pracovali. Obecně vykazovala socio-prostorová diferenciaci města koncentrický charakter s klesajícím společenským statusem směrem od centra k okrajům (kde se soustřeďovaly nejnižší společenské vrstvy). Tento výchozí model byl navíc modifikován odlišnými lokalizacemi určitých náboženských skupin. Společenská segregace obyvatelstva byla často zmírňována faktem, že městská aristokracie často využívala služeb nižších společenských vrstev, se kterými často obývala společný prostor. K oddělování docházelo spíše na mikroúrovni. O to silnější však mohla být již zmiňovaná segregace etnická či náboženská (židovské čtvrti).

Pro pre-industriální město bylo charakteristická jeho multifunkčnost – město nebylo primárně centrem ekonomických aktivit. Naopak dominantnějšími byly v řadě případů role politické, náboženské, administrativní a kulturní a tyto funkce pak především ovlivňovaly land-use a společenskou strukturu pre-industriálního města. V jiném pohledu (ekonomickém) hrálo pre-industriální město roli pouhého obslužného centra, relativně ekonomicky nespécializovaného – většina aktivit dnes řazených do primárního a sekundárního sektoru zůstává rozptýlena v agrárním zázemí.

Velká většina pre-industriálních měst byla malé velikosti – pouze vedoucí města dosahovala či přesahovala hranici 100 000 obyvatel. Dopravní technologie spojené s rozvojem těchto měst byly na velice nízké úrovni (pěší doprava, koňské povozy). Města si tak zachovávala relativně kompaktní formu a jejich bezprostřední zázemí (sféry vlivu omezených služeb města) bylo relativně malé – většinou v maximální denní vzdálenosti od města.

Sjobergův model pre-industriálního města byl velice často kritizován a to z několika důvodů:

1. příliš geograficky i časově široký záběr modelu – Sjobergův model měl rámcově popisovat všechna města před průmyslovou revolucí, což vzhledem k jejich rozrůzněnosti představuje problém (starověké egyptské město se zjevně muselo odlišovat od anglického města z období těsně pře průmyslovou revolucí);
2. přílišná generalizace společenské stratifikace – vydělování pouze tří společenských úrovní je přílišným zjednodušením pro popis komplikovanější struktury zejména evropských středověkých měst (existovala řada „přechodných“ tříd jako např. nižší duchovenstvo, vytvářející se buržoazie, apod.);
3. zonální struktura Sjobergova modelového města – zonalita je platná pouze při určitém měřítku pohledu a v určitém období. Např. podrobnější zkoumání měst s rostoucí vrstvou měšťanstva vede spíše k představě města rozděleného do nejrůznějších segmentů (vliv cechů), nežli koncentrických zón.

Specifickým typem pre-industriálního města byla města koloniální, kdy společenskou elitu představovala vrstva kolonizátorů.

Literatura a zdroje:

- HERBERT, D. T., THOMAS, C. J.(1997): Cities in Space, Cities as Place. David Fulton Publishers, London, 378 s.
- PACIONE, M. (2001): Urban Geography: A Global Perspective. Routledge, London, 663 s.
- MAUR, E. (2002): Urbanizace před urbanizací. In: Horská, P., Maur, E., Musil, J.: Zrod velkoměsta. Paseka, Praha - Litomyšl, s. 54-120.

Reader:

- HOHENBERG, L. – část textu The Historical Geography of European Cities: An Interpretative Essay (GMreader2_1_Hohenberg. pdf)